

Knygotyra
2021, vol. 76, pp. 294–302

ISSN 0204–2061 eISSN 2345–0053
DOI: <https://doi.org/10.15388/Knygotyra.2021.76.84>

WILHELMO ANDRĖJAUS RHENIAUS LAIŠKAI (1818) IŠ BACHMANO DVARO PRIE KLAIPĖDOS RELIGINIŲ RAŠTŲ DRAUGIJAI LONDONE

Inga Strungytė-Liugienė

Lietuvių kalbos instituto

Raštijos paveldo tyrimų centras

P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

El. paštas inga.strungyte@lki.lt

Bachmano dvaro prie Klaipėdos inspektoriaus, surinkimų vadovo, Moravijos Bažnyčios sekėjo Wilhelmo Andrėjaus Rheniaus (Wilhelm Andreas Rhenius, 1753–1833) laiškais buvo susidomėta rengiant straipsnį „Wilhelmo Andrėjaus Rheniaus (1753–1833) šviečiamoji veikla Klaipėdoje ir pirmieji lietuviški anglų religinės literatūros vertimai“ (*Knygotyra*, 2021, t. 76). Laiškai paskelbti jubiliejiniame leidinyje „Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society“ (1820), skirtame tarpkonfesinės, tarptautinės ir filantropinės organizacijos Religinių raštų draugijos (angl. *Religious Tract Society*)¹ Londone dvidešimties metų gyvavimo sukakčiai paminėti.

- 1 Apie šios draugijos istoriją: JONES, William. *The jubilee memorial of the Religious Tract Society: containing a record of its origin, proceedings, and results, A. D. 1799 to A. D. 1849*. By William Jones, corresponding secretary. London: The Religious Tract Society, 1850; FYFE, Aileen. A short history of the Religious Tract Society. In BUTTS, Dennis; GARRETT, Pat (eds.). *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF: the Religious Tract Society, Lutterworth Press and Children's Literature*. Cambridge: Lutterworth Press, 2006, p. 13–35.

Received: 2020 09 30

Copyright © 2021 Inga Strungytė-Liugienė. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access journal distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Rheniaus laišškai atvedė į XIX a. pradžios Klaipėdą, kur amžiaus antrajame dešimtmetyje veikė Religinių raštų draugija. Draugijos tikslas buvo organizuoti britų religinio turinio knygų vertimus į lietuvių kalbą, jų leidybos ir platinimo darbus. Laiškai adresuoti Religinių raštų draugijai Londone, kuri filantropiniais pagrindais rėmė vertimų parengimą ir leidybą. Rheniaus korespondencija pateko į knygos skyrių *Nineteenth Report*, skirtą Londono draugijos veiklai 1818-aisiais nušviesti. Skyrius susideda iš trijų dalių: draugijos Londone ir jos padalinių užsienyje metinės apžvalgos, laiškų, rašytų iš kitų šalių padalinių, ir finansinės metų ataskaitos. *Nineteenth Report* pabaigoje pridėtas Londono komiteto narių ir tarnautojų sąrašas. Tarp komiteto narių sekretorių pareigas ėję Karlas Friedrichas Adolfas Steinkopfas (Karl Friedrich Adolf Steinkopf, 1773–1859), vokiečių evangelikų liuteronų bažnyčios Londone kunigas², ir Leghas Richmondas (Legh Richmond, 1772–1827), anglikonų kunigas, princo, Kento ir Straterno hercogo Edvardo Augusto³ kapelionas⁴. Pirmoje dalyje apžvelgiamos Londono draugijos ir jos padalinių kituose kraštuose leidybinės naujienos. Pabrėžiama, kad draugijos knygos pasiekė įvairialypę skaitytojų auditoriją – ka-reivius, jūreivius; jos buvo platinamos ligoninėse, taip pat ir tarp visuomenės

- 2 Karlas Friedrichas Adolfas Steinkopfas, be savo įsipareigojimų Religinių raštų draugijoje, ėjo užsienio sekretoriaus pareigas Didžiosios Britanijos ir užsienio šalių Biblijos draugijoje Londone (įkurta 1804). Su juo 1814 m. birželio mėnesį trumpo vizito metu Londone susitiko profesorius, Karaliaučiaus Biblijos draugijos narys Martynas Liudvikas Rėza (1776–1840). 1814 m. birželio 16 d. iš Briuselio Rėza rašė: *Pastor Steinkopf, als Secretair der biblischen Societät, ein überaus thätiger Mann, hat sehr viel Verdienst um die Bibelausbreitung. Ich verdanke als Fremdling ihm und seiner gebildeten Gattin viele Gefälligkeiten* [RHESA, Ludwig Jedemin]. *Nachrichten und Bemerkungen aus den Feldzügen des Jahres 1813 und 1814, aus dem Tagebuche eines Feldgeistlichen in dem Preußischen Heere.* [...] 1814. p. 281. Vertimas: *Pastorius Steinkopfas, Biblijos draugijos sekretorius, nepaprastai darbštus žmogus, labai daug nusipelnė platindamas Bibliją. Aš labai dėkingas jam ir išsprususiai jo žmonai už parodytą paslaugumą.* RĖZA, Liudvikas. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio. Mūsų, kurių liudininku teko būti pačiam autoriui, aprašymai.* Vertė Rapolas Šaltenis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 198.
- 3 Edvardas Augustas buvo Didžiosios Britanijos ir Airijos karalienės Viktorijos (1819–1901) tėvas.
- 4 Leghas Richmondas parašė didelio pasisekimo Didžiojoje Britanijoje, Airijoje ir kituose kraštuose sulaukusių kūrinių vaikams „The Dairyman’s Daughter“, „The Negro Servant“ ir kt. Su jo vardu siejama anglų literatūros pradžia XIX a. pirmojoje pusėje. „The Dairyman’s Daughter“ yra autentiškais faktais paremtas pasakojimas apie jaunos merginos Elizabeth Wallbridge religinę patirtį, jos atsivertimą į krikščionių tikėjimą, parodytas asmeninis santykis su Biblija. Knygelė išversta į 19 kalbų. Richmondo knygas leido Londono Religinių raštų draugija.

atstumtųjų, kalėjimuose. Nurodyti jau išėję veikalai, skirtini vaikų literatūros serijai. Skyriuje glaustai pristatoma informacija iš draugijos filialų užsienyje, paminėti religinių raštų vertimai į Europos kalbas: airių, suomių, švedų, italų, lenkų, sorbų, vokiečių ir kt. Čia pateikiami duomenys, koks buvo skirtas finansavimas užsienio padaliniais knygų leidybai, tiražų skaičius, egzempliorių rodikliai. Į šią apžvalgą pateko žinios, Londono draugiją pasiekusios iš Berlyno Prūsijos Religinių raštų draugijos (angl. *Prussian Religious Tract Society*). Čia paminėti pirmieji Prūsijos Karalystėje įkurti padaliniai. Draugijos turimomis žiniomis, padalinys veikęs ir Klaipėdoje (*By information received from the BERLIN Tract Society your Committee understandt that Branch Societies have been formed at Memel, Grypswald, Gorlitz, Magdeburg, Coeslin &c.*)⁵. Tarp leidybinių naujienų paskleista žinia apie išleistą angliškos knygelės „The Warning Voice“ (apie ją žr. toliau) vertimą į lietuvių kalbą, kurio leidybai Londono draugijos komiteto nariai balsavimo būdu skyrė 10 svarų⁶. Vadinasi, šią informaciją Londono draugija laikė svarbia iškomunikuoti ir viešai paskelbti spaudoje.

Korespondencijų skyrelyje (*Extracts of Correspondence*) publikuoti du iš Bachmano prie Klaipėdos rašyti Rheniaus laišakai. Pirmasis laiškas rašytas 1818 m. žiemą – sausio 23 dieną, kitas – po pusės metų – birželio 27-ąją. Laiškuose rašoma apie pirmuosius anglų religinio, didaktinio turinio knygelių vertimus į lietuvių kalbą, paliesti finansavimo ir paramos gavimo klausimai.

Pirmajame laiške rašoma, kad knygelė „The Warning Voice“ jau išvers-ta iš anglų į lietuvių kalbą ir atspausdinta Tilžėje 4 000 egzempliorių tiražu. Laiško turinys rodo, kad Rhenius bičiuliavosi su Mozūrijos grafu Karlu Ludwigu Alexandru Dohna von Schلودienu (Karl Ludwig Alexander Dohna von Schلودien, 1758–1838), kurio siūstą paramą skyrė pirmosios knygelės leidybai. Laiško pabaigoje Rhenius kreipiasi į Londono draugiją prašydamas paremti daugiau vertimų iš anglų į lietuvių kalbą. Laiške užsimenama, kad susirašinė-jimą su Londono draugija palengvino Prūsijos karaliaus suteikta privilegija nemokamai naudotis pašto paslaugomis.

Antrasis, birželio 27 dienos laiškas pateikė daugiau informacijos apie ver-timų eigą, suteiktą finansinę paramą. Rhenius emociškai perdavė įspūdį, kaip į knygeles reagavo vietos skaitytojai. Čia rašoma, kad Klaipėdos filialą pasie-kė 10 svarų, skirtų leidybai. Rhenius informavo, kad šias lėšas jam perdavė Samuelis Elsneris, Prūsijos religinių raštų draugijos Berlyne sekretorius. Laiške

5 *Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society; being a compendium of its reports, and extracts from the appendices.* [...] London: printed for the society by Benjamin Bensley, [...] 1820, p. 374.

6 Ten pat.

Rhenius rašo, kad iš anglų kalbos į lietuvių knygeles vertė dvasininkai. Prie vertimo darbų esą prisidėjusi ir dvasininko žmona (deja, nepatikslinta, kuri). Šiame laiške Rhenius rašo apie į lietuvių kalbą jau išverstas ir paskelbtas knygeles „The Warning Voice“ (apie šią ir kt. čia minimas knygeles žr. toliau) ir „Extract from the Book for Sundays“. Trečioji angliška knygelė „Sixteen short Sermons“ jau išversta, ją ketinama atiduoti spaudai.

Rheniaus 1818 m. laišakai, adresuoti Londono Religinų raštų draugijai, yra svarbūs keliais požiūriais: čia paliudyti nežinoti ankstyvieji anglų religinių raštų vertimai į lietuvių kalbą, kurių leidybai finansinę paramą teikė Londono draugija. Galima daryti prielaidą, kad Rhenius į Londoną siuntė daugiau laiškų, tačiau ne visi pateko į spaudą. Minėta korespondencija rodo, kad XIX a. pirmojoje pusėje plėtoti kultūriniai ryšiai tarp Klaipėdos ir Londono. Tikėtina, kad užuomina apie dvasininko žmoną, kuri dalyvavo verčiant raštus į lietuvių kalbą, gali tapti akstinu ateityje tirti moterų vaidmenį surinkimininkų judėjime ir religiniame literatūriniame XIX a. pirmosios pusės Prūsijos Lietuvos gyvenime.

Rheniaus kaip Moravijos Bažnyčios nario įsiliejimas į Religinų raštų draugijos veiklą Klaipėdoje, užmezgti ryšiai su tarpkonfesinio pobūdžio Londono organizacija rodo, kad jis užėmė ekumeninę poziciją, suprato protestantų telkimosi svarbą sprendžiant krikščionių tikėjimo stiprinimo klausimus, Biblijos ir religinių knygų didesnę prieinamumą tikintiesiems iš vidurinio ir žemiausio visuomenės sluoksnių.

Laiškai mokslo bendruomenei nebuvo žinomi ir mokslinėje apyvartoje nefunkcionavo. Pirmą kartą yra publikuojami perrašai ir komentarais papildyti vertimai. Santrumpos originaliame dokumente ir vertime išskleistos laužtiniuose skliaustuose. Laiškų perrašai pateikiami chronologine tvarka. Pirmasis laiškas – 1818 m. sausio 23 d., antrasis – tų pačių metų birželio 27 d.

1 laiškas

From the Hon[ourable] W[ilhelm] A[ndreas] Rhenius of Bachman, near Memel.
January 23d, 1818⁷.

I ENDEAVOUR in my neighbourhood⁸ to scatter a little good seed, be means of Tracts; and the Lord has been pleased to gladden my heart, by received testi-

7 Laiškas paskelbtas leidinyje *Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society; being a compendium of its reports, and extracts from the appendices.* [...] London: printed for the society by Benjamin Bensley, [...]. 1820, p. 394–395.

8 Korektūros klaida, turi būti „neighborhood“.

monies that some have fallen upon good ground; but the good done will be more fully known in eternity. With heart-felt pleasure I can state to you, that some of the Clergy in Lithuania consider our Tracts of such importance, that they intend translating the most appropriate into the *Lithuanian* language, for the use of their parishioners: - 4 000 copies of THE WARNING VOICE have already been printed at Tilsit. Although we had no funds we began the printing in faith and hope. Count Dohna of Schlodien, the friend of my youth, who knew nothing of this business, (as he lives at the distance of forty German miles,) sent me soon afterwards six Frederic d'ors (about 5 l.) accompanied with these words: - "Into your hands I commit my inclosed mite in gold; that you may employ it profitably, apply to our dear Lord for advice, and he is sure to give you the best." I received this gift with praises and thanksgiving, strengthen and encouraged by it in faith. I shall now employ it in printing Lithuanian Tracts. You will rejoice with me, that the Lord is so mindful of us, and assist me in offering up my gratitude to him. The noble British and Foreign Bible Society have already magnanimously assisted the printing of the Lithuanian Bible; and if it were not too intruding, I might express a wish, that the Lord would incline the hearts of the Religious Tract Society to grant our Society some small Tracts.

The King has been pleased to grant us our letters post-free, the same as to the Bible Society, which will greatly facilitate the communications.

Vertimas

Nuo garb[ingojo] W[ilhelmo] A[ndrėjaus] Rheniaus iš Bachmano⁹ prie Klaipėdos. Sausio 23 d[iena], 1818.

AŠ STENGIUOSI savo kaimynystėje pasėti nors truputį geros sėklos – raštų pavidalu; ir Viešpats Dievas teikėsi pradžiuginti mano širdį, kai gavau liudijimų, kad keletas [sėklų] nukrito į gerą žemę; bet padarytas gėris bus geriau pažintas tik Amžinybėje. Su didžiu malonumu galiu pranešti, kad kai kurie dvasininkai Lietuvoje mūsų raštus laiko tokiais svarbiais, kad žada labiausiai tinkamą išversti

- 9 Bachmanas (arba Bakmaniškiai, Baksėdžiai, Pāupis, vok. *Bachmann, Bachmannischken*), dvaras Klaipėdos apskrityje. Po dvaro savininkės Ursulos Sophie von Meerscheidt-Hüllessem (Göse) mirties (1799) dvaras testamentu pagal nuomos sutartį atiteko Rheniui. Rhenius nuo 1791-ųjų iki savo mirties 1833-iaisiais šiame dvare ėjo inspektorius pareigas. Dabar Bachmano dvaro teritorija priklauso Klaipėdos miestui. ZEMBRICKIS, Johanas. *Klaipėdos apskrities istorija*, 2011, t. 3, p. 236–239. JUŠKA, Albertas. Bakmaniškiai, Baksėdžiai, Pāupis. Iš *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 115.

į *lietuvių* kalbą jų parapijiečiams. 4 000 egzempliorių THE WARNING VOICE¹⁰ jau išspausdinta Tilžėje. Net ir neturėdami lėšų, su tikėjimu ir viltimi ėmėmės spausdinimo. Grafas Dohna iš Schlodieno¹¹, mano jaunystės bičiulis, kuris nieko nežinojo apie šį reikalą (mat gyvena už 40 vokiškų mylių), netrukus man atsiuntė 6 Frydricho talerius (apie 5 svarus) kartu su šiais žodžiais: „Į tavo rankas aš atiduodu šį kapšą su mano kukliu įnašu; kad galėtum pelningai jį panaudoti, kreipkis į mūsų brangųjį Viešpatį patarimo ir jis tikrai duos jums kas geriausia.“

Aš priėmiau šią dovaną girdamas ir dėkodamas, sutvirtintas ir padrąsintas tikėjimo. Dabar panaudosiu ją [dovaną] lietuviškiems raštams spausdinti. Jūs džiaugsitės kartu su manimi, kad Viešpats yra toks rūpestingas mums, ir padėsite man išreikšti mano dėkingumą Jam. Taurioji Didžiosios Britanijos ir užsienio šalių Biblijos draugija jau kilniaširdiškai pagelbėjo spausdinant lietuvišką Bibliją; ir jei tai nebūtų perdėtas kišimasis, galėčiau išreikšti norą, kad Viešpats palenktų Religinį raštų draugijos [narių] širdis duoti mūsų draugijai lėšų kelioms knygelėms.

Karalius¹² maloniai leido mūsų laiškus siųsti be pašto mokesčio, kaip ir Biblijos draugijos [nariams]; o tai gerokai palengvins susirašinėjimą.

2 laiškas

From Mr. Rhenius, of Bachman, near Memel. June 27th, 1818¹³.

WHERE, my friend, shall I begin or leave off my thanksgivings to Almighty God, for having inclined your heart to recommend our small concern at its very commen[c]ement to the support of your Tract Society, which has in consequence

- 10 Lietuviškas knygelės pavadinimas – „Graudėnimo Balsas“ (1818). 1990 m. publikuotuose Lietuvos bibliografijos papildymuose išleidimo vieta ir spaustuvė buvo spėjama, plg. *Lietuvos bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861 (Papildymai). Vilnius, 1990, įrašo Nr. 863a, p. 56. Iš Rheniaus laiško išaiškėjo, kad knygelė jau buvo išspausdinta Tilžėje 1818 m. pradžioje. Vienintelė tuo metu mieste veikianti spaustuvė priklausė Johannui Heinrichui Postui (įkurta 1816).
- 11 Rhenius čia mini Mozūrijos grafą Karlą Ludvigą Alexandrą Dohną von Schlodieną (Karl Ludwig Alexander Dohna von Schlodien, 1758–1838), Karlo Floro Dohnos von Schlodieno (1693–1765) sūnų. Gyveno Schlodiene (dabar Gladysze, Lenkija). Filantropas, siekė baudžiosvą panaikinimo valstiečiams, mokėjo lenkų kalbą, šia kalba parengė Katekizmą. DOHNA, Lothar Graf zu. Dohna. *Neue Deutsche Biographie*, 1959, 4, p. 43–46; prieiga per internetą: <<https://www.deutsche-biographie.de/pnd121329968.html#ndbcontent>>.
- 12 Rhenius čia mini Prūsijos karalių Friedrichą Wilhelmą III (1770–1840).
- 13 Laiškas spausdintas leidinyje *Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society; being a compendium of its reports, and extracts from the appendices*. [...] London: printed for the society by Benjamin Bensley, [...]. 1820, p. 444–445.

had the goodness to bestow upon us the gift of 10 l. communicated in your kind letter of the 5th of May last. We received this sum on the 5th instant, through the medium of our dear Brother Elsner.

On the receipt of this intelligence, with overflowing eyes, I fell down upon my knees, but could hardly utter even a few sentences, my heart being too full of joy and gratitude to God.

My own faith and that of the Reverend Clergymen who labour with great zeal in translating the Pamphlets and Tracts of the Religious Tract Society have thereby been greatly strengthened. THE SIXTEEN SHORT SERMONS have already been translated from the English into the Lithuanian language, and will now be printed by means of the support we have received from you. Our dear Saviour has begun to kindle his fire among the clergy in Prussia and Lithuania; and the flame communicating itself from one to the other gradually quickens, not merely themselves but their congregation: - the next report of our Association will contain striking instances of this. The wife of one of the clergymen has become so much interested in this concern that she is resolved to take her share in translating the Tracts into the Lithuanian language; for which employment she doesn't want the necessary ability.

I shall now shortly state to you what reception these small pieces have met with in Lithuania. On a journey of about two leagues I distributed some among the people I met on the road. I observed two women reading in a small book - tears trickled softly down their cheeks; and I found that it was THE WARNING VOICE they were perusing. This is the first Tract that has been printed in Lithuania. I then gave them three copies of the *Extract from the Book for Sundays*, which is the second that has printed in that language. I met a postilion on the road, to whom I gave a copy of the latter Tract. The following morning, just when I was about commencing my family worship, he came to me with one of his companions and requested me to give him Tracts for five others - three Lithuanian and two German: - on making this request with tears in his eyes, he laid down the money in return, for which bended knees I gave thanks unto the Lord.

Vertimas

Nuo P[ono] Rheniaus iš Bachmano prie Klaipėdos. Birželio 27, 1818.

NUO KO, mano drauge, man pradėti ir kuo baigti dėkojimą Visagaliams Viešpačiui už tai, kad palenkė jūsų širdį rekomenduoti mūsų vos tik pradėtą mažą reikalą paramai [gauti] iš jūsų [Religinių] raštų draugijos, kuri dėl to malonėjos mums skirti 10 svarų dovaną, apie kurią rašėte savo paskutiniame geranoriškame

laiške gegužės 5 [diena]. Mes gavome šią sumą iš karto, 5 [diena], tarpininkaujant mūsų brangiajam broliui Elsneriui¹⁴.

Gavęs šią žinią, ašarų kupinomis akimis aš suklupau ant kelių, vargiai įstengdamas ištarti, o mano širdis buvo pilna džiaugsmo ir dėkingumo Dievui.

Dėl šios priežasties smarkiai sustiprėjo mano tikėjimas ir tikėjimas garbiųjų dvasininkų, kurie su didžiu uolumu triūsė versdami pamfletus ir raštus Religinių raštų draugijos. THE SIXTEEN SHORT SERMONS¹⁵ jau išversti iš anglų į lietuvių kalbą ir dabar bus spausdinami už paramą, kurią mes gavome iš jūsų. Mūsų brangus Išganytojas įžiebė ugnį tarp dvasininkų Prūsijoje ir Lietuvoje; ir ugnis peršokdama nuo vieno prie kito po truputį įsiliepsnoja ne tik juose, bet ir tarp tikinčiųjų – kitame mūsų draugijos pranešime pateiksime stublinančių to pavyzdžių. Vieno dvasininko žmona taip susidomėjo šiuo reikalu, kad ryžosi dalyvauti verčiant raštus į lietuvių kalbą; ir šiam darbui jai nereikia nė būtinų gebėjimų.

Aš turėčiau dabar trumpai aprašyti jums, kaip šie kūrėniai buvo priimti Lietuvoje. Nukeliavęs maždaug dvi lygas¹⁶ aš išdalijau keletą [knygelių] kelyje sutiktiems žmonėms. Aš pastebėjau dvi moteris, skaitančias mažą knygelę – jų skruostais švelniai riedėjo ašaros; ir aš supratau, kad tai, ką jos skaitė, buvo THE WARNING VOICE¹⁷. Tai pirmoji knyga, kuri buvo paskelbta Lietuvoje. Tada aš daviau joms tris egzempliorius *Extract from the Book for Sundays*¹⁸, kuri yra antroji išspausdinta šia kalba. Kelyje sutikau jojantį paštininką, kuriam daviau pastarąjį veikalą. Kitą rytą, man jau besiruošiant pradėti šeimos maldą, jis atėjo pas mane su vienu iš savo bičiulių ir paprašė manęs duoti veikalus penkiems kitiems – trims lietuviams ir dviem vokiečiams. Taip prašydamas, su ašaromis akyse, jis padėjo mainais pinigų; suklupęs ant kelių aš padėkojau už tai Viešpačiui.

- 14 Samuelis Elsneris (Samuel Elsner, 1778–1856), Moravijos Bažnyčios (vok. *Herrnhuter Brüdergemeine*) sekėjas, prekybininkas, Prūsijos religinių raštų draugijos (angl. *Prussian Religious Tract Society*), kurios centrinė būstinė buvo Berlyne, sekretorius. Draugija Berlyne veikė nuo 1814 metų.
- 15 Lietuviškas knygelės pavadinimas „Šešiolika trumpi Kalbėsai“. Ji buvo išspausdinta tik po dvejų metų, 1820-aisiais Tilžėje Johanno Heinricho Posto spaustuveje. *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861. Vilnius, 1969, įrašo Nr. 1095, p. 385; *Lietuvos bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861 (Papildymai). Vilnius, 1990, įrašo Nr. 1095, p. 67. Plačiau apie leidinį ir jos autorių: STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ, Inga. „Wilhelmo Andréjaus Rheniaus (1753–1833) šviečiamoji veikla Klaipėdoje ir pirmieji lietuviški anglų religinės literatūros vertimai“. *Knygotyra*, 2021, t. 76, p. 93–113.
- 16 Viena lyga – tai atstumas, lygus maždaug 4,8 km.
- 17 Žr. 9 išnašą.
- 18 Galbūt Rhenius laiške mini knygelę „Nedel-Dienos knygeles, Krikszsžoniems surašytos. Jr ūiokiomis Dienomis naudingay skaitytinos. Pirma Dalis. 1818“, tačiau šiam spėjimui patvirtinančių argumentų trūksta.

1. *Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society; being a compendium of its reports, and extracts from the appendices.* [...] London: printed for the society by Benjamin BENSLEY, [...]. 1820.
2. [RHENIUS, Wilhelm Andreas] From the Hon[ourable] W[ilhelm] A[ndreas] Rhenius of Bachman, near Memel. January 23d, 1818. In *Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society; being a compendium of its reports, and extracts from the appendices.* [...] London: printed for the society by Benjamin Bensley, [...]. 1820, p. 394–395.
3. [RHENIUS, Wilhelm Andreas] From Mr. Rhenius, of Bachman, near Memel. June 27th, 1818. In *Proceedings of the first twenty years of the Religious Tract Society; being a compendium of its reports, and extracts from the appendices.* [...] London: printed for the society by Benjamin Bensley, [...]. 1820, p. 444–445.

Literatūra

1. DOHNA, Lothar Graf zu. Dohna. *Neue Deutsche Biographie*, 1959, 4, p. 43–46; prieiga per internetą: <<https://www.deutsche-biographie.de/pnd121329968.html#ndbcontent>>.
2. FYFE, Aileen. A short history of the Religious Tract Society. In BUTTS, Dennis; GARRETT, Pat. *From the Dairyman's Daughter to Worrals of the WAAF: the Religious Tract Society, Lutterworth Press and Children's Literature*. Cambridge: Lutterworth Press, 2006, p. 13–35. Prieiga per internetą: <<https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/8124>>.
3. [JONES, William]. *The jubilee memorial of the Religious Tract Society: containing a record of its origin, proceedings, and results, A. D. 1799 to A. D. 1849*. By William Jones, corresponding secretary. London: The Religious Tract Society. 1850.
4. JUŠKA, Albertas. Bakmaniškiai, Baksėdžiai, Pāupis. Iš *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 1. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000, p. 115.
5. *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861. Vilnius: Mintis, 1969.
6. *Lietuvos bibliografija. Serija A: Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1861 (Papildymai). Vilnius: Mintis, 1990.
7. [RHESA, Ludwig Jedemin]. *Nachrichten und Bemerkungen aus den Feldzügen des Jahres 1813 und 1814, aus dem Tagebuche eines Feldgeistlichen in dem Preussischen Heere. Nebst einer Beschreibung der Schlachten, von welchen der Verfasser Augenzeuge war*. Berlin: Friedrich Maurer, 1814.
8. RĖZA, Liudvikas. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio. Mūsų, kurių liudininku teko būti pačiam autoriui, aprašymai*. Vertė Rapolas Šaltenis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.
9. STRUNGYTĖ-LIUGIENĖ, Inga. Wilhelmo Andrėjaus Rheniaus (1753–1833) šviečiamoji veikla Klaipėdoje ir pirmieji lietuviški anglų religinės literatūros vertimai. *Knygotyra*, 2021, t. 76, p. 93–113.
10. ZEMBRICKIS, Johanas. *Klaipėdos apskrities istorija*, t. 3. Vertė Romas Adomavičius. Klaipėda: Libra Memelensis, 2011.